
ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ В ХОДЖАЛИ ПРЕЗ 1992 – ОТМЪСТИТЕЛНА ЖЕСТОКОСТ ИЛИ ХЛАДНОКРЪВНО ПРЕСМЕТНАТ АКТ?

Теодор ДЕЧЕВ*
Ивайло ПОПОВ**

The text concerns a case study of an act of extreme violence in the war between Armenia and Azerbaydzhan in the Nagorni Karabakh region in 1992 – the massacre in Khodjaly. The act of violence is documented very well by independent sources, but the motives of the massacre remain unknown and the opinions on this issue remain controversial. The authors analyze the strategic reasons of the storming of Khodjaly by the Armenian armed units on the night of 25-th – 26-th February 1992 and propose hypothesis on the possible reason of the massacre of the civic population of Khodjali.

Предложеният по-долу текст е част от изследване на крайните форми на жестокост, проявявани по време на военни действия в най-ново време, най-вече през втората половина на XX век. Той е резултат от продължителна по време съвместна работа на двамата автори. Написаното по никакъв начин не трябва да се приема като опит за създаване на негативно отношение към арменците, където и да живеят те, – в Армения, в Нагорни Карабах или в България. Също така по никакъв начин не бива да се търси каквато и да е връзка между публикацията и неотдавнашното посещение на президента Румен Радев в Армения.

Доста изтъркана фраза е, че XX век е може би най-кръвеният в човешката история. Ако за цялата човешка история не можем да бъдем напълно сигурни, то за новата и най-новата история трябва да приемем тази констатация. Това е лесно разбираемо, като се има предвид фактът, че през XX век сме свидетели на две световни войни и поне на две масови изстребления по етнически принцип – холокоста и изстреблението на арменците по време на Първата световна война.

* Авторът е доцент, доктор, Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

** Авторът следва магистърска програма във Висше училище по сигурност и икономика – Пловдив.

Огромните мащаби на насилието през XX век, съчетани с буквалното индустриализиране на убиването, поставят пред човечеството най-различни въпроси от правен, етически и политически характер. Когато се говори за тях обаче, не бива да се съсредоточаваме само върху изброените няколко масови изстребления на хора. Насилието, преднамереното систематично избиване на хора по етнически принцип, станало известно като „етническо прочистване“, и хладнокръвният подход към всичко това от страна на извършителите са явления, които съпътстват историята на човечеството през целия XX век – от Англо-бурската война през първите години на века, та до последните му дни, когато разпадането на СССР и на Югославия е белязано с безогледно избиване на „другите“ по етнически и верски принцип.

По ирония на съдбата точно в двете държави – СССР и Югославия, където непрекъснато се тръбеше, че националният въпрос е решен изцяло в духа на социалистическата демокрация, дружбата и братството между съответните съюзени народи (в Югославия имаше дори магистрала с името „Братство и единство“, като по-голямата част от нея беше точно на територията на Босна и Херцеговина като част от СФРЮ), станахме свидетели на „развод“ между отделните нации, придружен с конфликти с голяма интензивност и кръвопролития.

Докато конфликтите в Югославия бяха постоянно пред очите на публиката и се следяха едва ли не под лупа, то войната между Армения и Азербайджан през 1991 – 1992 г. до голяма степен остана встрани от общественото внимание. Събитията се стекоха така, че клането в Сребреница стана нарицателно за масово убийство и престъпление срещу човечеството, докато сходни събития от войната между Армения и Азербайджан останаха почти неизвестни.

Пак по ирония на съдбата едно от най-големите военни престъпления по време на тази война – клането в Ходжали, е дело на арменската страна, която ние винаги разглеждаме като колективна жертва в контекста на масовите убийства по етнически признак и етническите прочиствания, извършени в Османската империя, особено по време на Първата световна война.

КЛАНЕТО В ХОДЖАЛИ

Томас де Ваал дава еднозначна оценка на емоционалната подкладка на събитията, свързани с Нагорни Карабах в Азербайджан и Армения. Той пише: „През 1988 г. както в Армения, така и в Азербайджан само един проблем – въпросът за Нагорни Карабах, можеше да разпали страстите и да изкара хората на улицата. „Говорих със стотици хора – разказва московският чиновник Вячеслав Михайлов, който по служебни причини многократно е пребивавал и в двете републики. – Не съм срещнал нито

един арменец или азербайджанец – от пастир до академик, който да е заел компромисна позиция по този въпрос“ [21] (Томас де Ваал е интервюирал Вячеслав Михайлов на 5 декември 2000 г.).

Когато се разисква въпросът за отговорността за събитията в Ходжали, трябва да се има предвид фактът, че през месец ноември 1991 г. е образувана въоръжена формация под името Националноосвободителна армия на Арцах (НОАА), в която според арменската държава са били обединени всички арменски въоръжени отряди от Нагорни Карабах. Те са се намирали под единно командване и са били подчинени на властите на самопровъзгласилата се Нагорно-Карабахска република. [24]

През януари 1992 г. започва настъпление на въоръжените сили на Азербайджан в посока на важния населен пункт Аскеран (населено с 2000 жители място, най-вече арменци). В случай на успех на азерското настъпление резултатът е щял да бъде свалянето на блокадата на Ходжали.

По брой жители в началото на 1992 г. Ходжали се намира на второ място сред населените места в Нагорни Карабах с азербайджанско население. Пътят, свързващ Степанакерт с Аскеран и отиващ към големия азербайджански районен център Агдам, минава през Ходжали. Там е и единственото функциониращо летище в Нагорни Карабах по това време. От 1990 г. летището се контролира от подразделение на прословутия ОМОН на Министерството на вътрешните работи на Азербайджан.

За стратегическото значение на Ходжали като мотив за действията на арменските въоръжени сили ще стане дума малко по-долу. Тук само ще подчертаем, че арменските власти многократно са демонстрирали враждебното си отношение към интензивното строителство в Ходжали и настанияването там на азербайджанци – бежанци от Армения, на азербайджанци – бежанци от Степанакерт и от други населени пунктове в Нагорни Карабах, както и на месхетински турци – бежанци от Узбекистан.

От есента на 1991 г. Ходжали е практически блокиран от арменските въоръжени сили. След извеждането на вътрешните войски на бившия СССР от Нагорни Карабах по преценката на наблюдателите Ходжали е напълно блокиран. От месец януари 1992 г. в града вече няма електричество. Част от населението напуска града, но до пълна евакуация не се стига въпреки настойчивите молби на ръководителя на изпълнителната власт в града Елман Мамедов. [24] По време на този етап от арменско-азербайджанската война и двете страни избягват да евакуират мирното население от зоните на военните действия, защото смятат, че „евакуацията на населението означава подготовка за предаване на територията на противника“. [24]

На 25 февруари 1992 г. арменските въоръжени формирования штурмуват Ходжали. Артилерийският обстрел на Ходжали започва около 23 ч. през нощта на 25 срещу 26 февруари 1992 г. Унищожени са казармата в града, която се е намирала наред с жилищен комплекс, и форпостове-

те на азербайджанската отбрана. Арменската пехота нахлува в града между 1 и 4 ч. на 26 февруари 1992 г.

Според арменските източници организираната съпротива на азербайджанците е била бързо сломена. Наблюдателите отбелязват, че разрушенията в Ходжали потвърждават факта, че е имало артилерийска подготовка преди шурма, но видът им не говори за никакви упорити улични боеве. И действително последното огнище на съпротива е ликвидирано от арменците около 7 ч. сутринта на 26 февруари 1992 г. Арменската страна съобщава, че е дала само 10 – 12 убити по време на операцията. [24]

След началото на шурма част от населението на Ходжали панически побягва извън града, опитвайки се да се оттегли към Агдам. Според разследването на „Мемориал“ сред някои от групите на бежанците е имало и въоръжени бойци от гарнизона на града.

Може да се смята за доказано, че арменската страна е искала мирното население да напусне Ходжали и че това е била една от целите на операцията по превземането му. Подробности по този въпрос, както и за оставения „свободен коридор“ по десния бряг на река Каркар, са дадени по-нататък. Установено е, че бягащите от града са се изтегляли по два маршрута, като повечето са бягали точно по оставения „свободен коридор“, макар че повечето от тях не са знаели за съществуването му.

Точно тези бежанци са били жестоко обстрелвани от арменски засади, разположени по маршрута, и са дали голям брой жертви. Изчисленията, базиращи се на скоростта на изтеглящите се и на местоположението на масовото избиране, показват, че разстрелът на бежанците е станал на развиделяване.

По-малката група бежанци, тръгнала по алтернативен маршрут, също е била обстрелвана.

Част от бягащите все пак успяват да стигнат до Агдам, но други – измъкнали се от обстрела, замръзват, докато се лутат из планината. Известна част от бежанците е пленена при селата Пирджамал и Нахичеваник. Има многобройни свидетелски показания, че са разстреляни и пленници. [24]

Мястото на масовата гибел на бежанците, тръгнали по първия маршрут, е фотодокументирано и заснето на видеофилм, докато азербайджанските сили извозват телата на убитите с вертолети в Агдам. От заснетите кадри се вижда, че телата на убитите са разпръснати на значителна площ. Сред жертвите преобладават жени и възрастни хора, като има и убити деца, както и хора в униформа.

Специално в Агдам са докарани около 200 тела на убити. (Трябва да се има предвид, че това са само част от жертвите.) На няколко десетки от тях има следи от гавра с труповете. Лекарите от санитарния влак в Агдам са открили не по-малко от четири скалпирани тела и едно с отрязана глава. В Агдам е проведена държавна съдебно-медицинска експертиза на 181

тела, като 130 са на мъже, 51 – на жени. От тези 181 тела 13 са на деца. Експертизата констатира, че причина за смъртта на 151 души са огнестрелни рани, на 20 души – рани от осколки, а 10 души са убити чрез удар с тъп предмет (примерно приклад). [24]

От своя страна представителите на арменската страна от самопровъзгласилата се Нагорно-Карабахска република съобщават на представителите на „Мемориал“, че „с тяхно разрешение в Агдам са били извозени 120 – 130 трупа“. 96 тела са били погребани в Агдам, а останалите са отнесени от роднините на убитите.

В дневника на санитарния влак в град Агдам, през който са минали почти всички пострадали жители и въоръжени защитници на Ходжали, са отбелязани 598 ранени и тежкоизмръзнали. В дневника е вписан случай и на човек, който е бил скалпиран жив.

В доклада на „Мемориал“ се отбелязва, че при оценката на загиналите жители на Ходжали трябва да се отчита фактът, че има голям брой загинали не само от обстрела (телата на част от разстреляните е откарана в Агдам), но и от замръзване по време на лутането из планината. Фиксирани са показанията на жена, която е загубила трите си деца поради измръзване. Според наблюдателите на практика е невъзможно да се установи точният брой на загиналите поради измръзване. Според съобщение на вестник „Карабах“ от 26 март 1992 г., цитирано от „Мемориал“, комисията за подпомагане на бежанците от Ходжали е отпуснала помощи на 476 семейства на загинали. [24]

Арменските представители се оправдават за избиването на бежанците в „свободния коридор“ с това, че заедно с бежанците са се изтегляли и въоръжени азербайджански бойци. По-нататък ще бъде цитиран един от отговорните участници в операцията от арменска страна, според когото желанието на арменското командване е било през оставения „свободен коридор“ да се изтеглят и „азербайджанските аскери“, за да не бъдат те принудени да се бият докрай в Ходжали. [29] В този смисъл оправданието на официалните представители на Нагорно-Карабахската република не е никак убедително, нито пък логично.

Като официална реакция на арменската страна в конфликта може да се отбележи изявление на Върховния съвет на Нагорно-Карабахската република, в което се изказва съжаление за случаите на жестокости при превземането на Ходжали. Независимо от това не са предприети никакви опити за разследване на извършените престъпления около превземането на Ходжали. [24] В разговорите си с представителите на „Мемориал“ официалните арменски лица не са отричали, че „при превземането на Ходжали е възможно да са били извършени зверства, тъй като сред членовете на арменските въоръжени отряди е имало озлобени хора, чиито роднини са били убити от азербайджанците, а също така и хора с криминално минало“.

Не е никак радостна и съдбата на тези жители на Ходжали, които остават в града след превземането му от арменците. Те наброяват около 300 души, сред които са и 86 месхетински турци. Според показанията на местните жители, на участници в щурма на Ходжали, на „официални длъжностни лица на Нагорно-Карабахската република“ и на журналисти останалите в Ходжали цивилни са били взети в плен и в рамките на три денонощия са отведени в Степанакерт, в населеното място Красное село и в изолатора в Аскеран.

Някои от пленниците с разрешението на ръководството на Нагорно-Карабахската република са били взети в домовете на арменски семейства, които са имали роднини, задържани на територията на Азербайджан.

Наблюдателите от „Мемориал“ твърдят, че пленените мъже в Степанакерт са били подлагани на побоища, докато жените и децата не са били измъчвани. Имало е обаче случаи на изнасилвания на жени, в това число и на непълнолетни.

Според арменската страна всички жени и деца са били предадени на азербайджанските власти в рамките на една седмица. Това, общо взето, се потвърждава от свидетелствата и на двете воюващи страни пред средствата за масово осведомяване. Наблюдателите обобщават, че към 28 март 1992 г. на азербайджанците са били предадени повече от 700 пленени жители на Ходжали, задържани както в града, така и по пътя към Агдам. Освободените са предимно жени и деца. [24]

Едновременно с това има достоверни данни, че жени, деца, в по-малка степен и мъже са били държани като „материал за размяна“. Различни наблюдатели установяват, че на 13 март 1992 г. в Аскеран все още са били държани като заложници жители на Ходжали. Между тях е имало и жени и млади девойки. Потвърдено е, че и по-късно е имало задържани жени като заложници в Аскеран. [24]

Докладът на правозащитния център „Мемориал“ за масовите нарушения на правата на човека, свързани с превземането на населения пункт Ходжали в нощта на 25 срещу 26 февруари 1992 г. от въоръжени формирования, съдържат следните важни заключения:

„При осъществяването на операцията по превземането на град Ходжали са станали масови насилия над мирното население на този град.

Декларираното предоставяне на „свободен коридор“ за излизане на населението от Ходжали може да се разглежда, било като преднамерени действия на длъжностните лица на Нагорно-Карабахската Република (НКР) по „очистване“ на града от жителите му, било като признание от страна на властите в НКР, че те не са в състояние да осигурят на мирното население на контролираната от тях територия съблюдаване на правата на човека, независимо от принадлежността му към една или друга националност.

Информацията за наличие на „свободен коридор“ не е била доведена до знанието на основната маса жители на Ходжали.

Останалото в Ходжали след завземането му от арменските отряди мирно население е било депортирано. Тези действия са се извършвали организирано, много от депортираните са били държани в Степанакерт, което явно сочи, че за това е имало разпореждания на властите на НКР. [24]

Отделихме такова внимание на доклада на „Мемориал“, защото става дума за един от възможно най-неутралните източници в случая. Ако някой се запознае с пълния текст на цитирания тук доклад, ще види, че на азербайджанската страна също не е спестено нищо, особено що се отнася до обстрелването на Степанакерт със системи за залпов огън „Град“.

Трябва обаче да се отбележи, че обобщените резултати от азербайджанското разследване не влизат в колизия с цитираните дотук данни от независими източници. В началото азербайджанците не смеят да коментират трагедията в пълния ѝ мащаб, защото официалните власти се страхуват, че гневът на обществото ще се обърне срещу тях.

За това те са имали определени основания. Когато в джамията в Агдам започват да редят донасяните мъртви тела на дюшеци на пода, хората започват да хулят президента на Азербайджан Аяз Муталибов за това, че не е успял да защити азербайджанците в Нагорни Карабах. Около джамията се струпват стотици азери, които се молят за убитите. Някои припаднат при вида на избитите си роднини, докарани с камиони минути по-рано. Създава се много голямо обществено напрежение. [11]

След това следва кратък период, в който официалните власти в Азербайджан рязко вдигат броя на убитите в съобщенията си, говорейки за над 1000 жертви.

Скоро след това обаче данните са прецизирани. В крайна сметка според официалните данни на прокуратурата на Азербайджан са убити 613 души. От тях 106 са жени, 63 са деца и 70 са възрастни хора. Като заложници са били взети 1275 души, а съдбата на 150 души остава неизвестна и до ден днешен – те са безследно изчезнали. В резултат на трагедията 487 жители на Ходжали са тежко осакатени, включително 76 малки деца. Шест семейства са изцяло изстребени, 26 деца са изгубили родителите си, а 130 деца са загубили единия си родител и са останали сираци. От избитите 56 души са убити с особена жестокост – изгорени живи, скалпирани, обезглавени, с извадени очи или прободени с щикове – включително и бременни жени. [30]

Според азербайджанската страна случилото се в Ходжали е геноцид. Масовото убийство в това населено място е официално осъдено от Босна и Херцеговина, Гватемала, Джибути, Йордания, Колумбия, Мексико, организацията „Ислямска конференция“, Пакистан, Панама, Перу, Судан, 20 щата на САЩ, Хондурас и от Чешката република (<http://mfa.gov.az/en/content/795?options=content&id=854>).

В решението си от 22 април 2010 г. Европейският съд по правата на човека стига до един важен извод по отношение на престъплението, извършено в Ходжали, като квалифицира поведението на тези, които осъществяват нападението, като „актове с особена тежест, които могат да бъдат определени като военни престъпления или престъпления срещу човечеството“.

ДОБРЕ ДОКУМЕНТИРАНА ТРАГЕДИЯ

Независимо че днес погромите в Ходжали и масовото избиване на мирно население не са сред често цитираните от медиите примери на етническо прочистване, те са добре документирани от независими източници. Достоверността на факта на самото насилие и етническо прочистване не може да се постави под съмнение.

Първи съобщава за драмата в Ходжали журналистът Томас Голц (Thomas Goltz). На 27 февруари 1992 г. той съобщава от град Агдам първата информация за убийствата. Още тогава той съобщава за над 500 убити. [9] Впоследствие броят им нараства до над 600. Сведенията на журналиста са от имама в Ходжали, който съобщава, че разполага с поименен списък на 477 убити. Към този ден в Баку все още са крайно предпазливи и говорят за около 100 жертви, а арменската страна твърди, че има само двама убити азербайджанци. Става така, че двете противостоящи страни научават значително по-точни данни от страниците на The Washington Post.

Всъщност има сериозно съмнение, че данните за броя на убитите първоначално са били намалявани преднамерено, защото мащабът на избиването е бил шокиращ. Голц съобщава за мнението на анонимен азербайджански държавен служител, според когото в Баку би избухнал бунт, ако на обществеността стане известен точният брой на убитите. Журналистът съобщава и за първите 27 души, убити в Ходжали, които са погребани в Агдам. [9]

Информацията на Голц е потвърдена и от кореспондента на Reuters в Агдам – Елиф Кабан (Elif Kaban). Кореспонденцията на Reuters е цитирана на 29 февруари 1992 г. от The Independent. В нея се съобщава за голям брой убити в Ходжали, както и за отчаянието на оцелелите, които се нахвърлят върху журналистите с обвинението, че „само наблюдават“ ставащото.

На 1 март 1992 г. The Sunday Times помества нова кореспонденция на Голц от Агдам под заглавието „Арменски войници избиват стотици хора от бежанските семейства“. [10] В тази кореспонденция броят на застреляните и избити с щикове азери е определен като „повече от 450“. Отделно се цитира администрацията на моргата в Агдам, където до този момент са били регистрирани 479 смъртни случая, а броят на вече погребаните е 29 души. Цитирани са и лекарите от болницата в Агдам, според които там са приети 140 оцелели – всичките с огнестрелни или прободни рани. [10]

На 2 март 1992 г. The Times съобщава за мисията на Анатол Лийвен в Азербайджан. [5] Лийвен разследва съобщенията за масови убийства от страна на арменските въоръжени сили и попада под обстрел, докато лети с хеликоптер над театъра на събитията. Той съобщава за голям брой тела на убити, които наблюдава от въздуха по време на полета си около Ходжали. Всъщност той успява да се качи на хеликоптер от гражданската авиация, на чийто екипаж е възложена задачата да прибира телата на избитите цивилни. На самолета лети и телевизионен оператор, който заснема „няколко дузини“ убити. [5]

Хеликоптерът, на който лети Лийвен, успява да вземе на борда си четири от телата. При кацането обратно на летището Лийвен има възможност да разгледа телата на трима убити – двама възрастни и едно дете – момиченце. И тримата са застреляни. [5] Лийвен успява да разгледа впоследствие телата и на още 31 убити, докарани в Агдам. Той свидетелства, че от тях само трима не са били цивилни. Тримата униформени убити са включвали един азербайджански милиционер и двама бойци доброволци. [12]

Участието на Анатол Лийвен в разследването на етническото прочистване в Ходжали е от особено значение, защото става дума за човек с много висока научна и журналистическа репутация, както и с много сериозна компетентност. Питър Пол Анатол Лийвен (Peter Paul Anatol Lieven) е роден на 28 юни 1960 г. Той е британец, учен и журналист, носител на награда за журналистика на името на Джордж Оруел. Лийвен е старши изследовател по проблемите на глобалната стратегия на САЩ и на войната срещу тероризма във фондация „Нова Америка“ (New America Foundation). Той е ръководител на изследванията в областта на международните отношения и тероризма и гост-професор в King's College в Лондон.

Между 2000 и 2005 г. Лийвен работи над проблемите на международната политика и политиката по сигурността в световноизвестния институт „Карнеги“ (Carnegie Endowment for International Peace). Журналистическата му кариера включва работа за „Файненшъл Таймс“, при която в различни периоди той отговаря за Централна Европа, за Пакистан (където живее през 80-те години на миналия век), Афганистан, бившия Съветски съюз и Русия – включително и по времето на Първата чеченска война. Работил е и като кореспондент в Индия на свободна практика. Бил е редактор в Международния институт за стратегически изследвания в Лондон и в Отдела за източната служба на британската обществена медия BBC. Има докторат по история от университета в Кеймбридж.

На 3 март 1992 г. The Times съобщава, че в района на Ходжали е сключено местно примирие, за да могат азербайджанците да съберат телата на убитите си, както и за да могат да се приберат бежанците, които продължават да се крият в планината и в гората наоколо. Журналистите съобщават, че всички убити, които са видели, са били обикновени хора, облечени в бедно работническо облекло. Сред жертвите са преброени и

осем жени и три малки деца. Идентифицирани са телата на две семейства, които са избити заедно. Някои от убитите, включително и едно малко момиченце, имат ужасни рани на главите. Оцелели разказват, че арменските войници са стреляли от упор във вече падналите на земята хора. [4]

Същия ден репортер на BBC съобщава в предаване на живо по сутрешните новини (от 7:37 ч.), че е преброил телата на повече от 100 азери – мъже, жени и деца, както и на едно бебе, които са били застреляни от упор в главите. Пак по ранните новини (този път в 8:12 ч.) са показани кадри, на които се виждат телата на избити цивилни граждани, събрани в планините около Ходжали. Репортерът на BBC и неговият телевизионен оператор потвърждават, че са преброени телата на повече от 100 души – мъже, жени и деца, избити от арменските бойци. Всичките имат огнестрелни рани в главите, като оценката е, че изстрелите са дадени от разстояние, което е по-малко от един метър. От азербайджанска страна вече се говори за над 1000 убити азери.

Пак на 3 март 1992 г. в The Washington Times е публикувана кореспонденцията на Браян Килън (Brian Killen), който съобщава от Агдам нови подробности. [11] В публикацията, озаглавена „Докладите за зверства ужасяват Азербайджан“, Килън нарича убийствата в Ходжали „най-лошото клане в 4-годишните боеве за оспорваната територия“.

В кореспонденцията се съобщава, че група журналисти и азербайджански държавни служители са успели да направят кратко посещение в превзетия от арменците град Ходжали. Те са долетели там със санитарен хеликоптер на гражданската авиация, носещ знаците на Червения кръст, който е бил съпровождан от два военни хеликоптера МИ-24 на вече бившата, но все още присъстваща в региона съветска армия. Групата успяла да качи на борда на вертолета телата на три деца. Групата остава на земята не повече от 15 минути. Когато виждат вертолета, арменските бойци откриват огън и той е принуден да отлети. [11]

Руски журналист съобщава, че на разстояние 45 – 50 метра от мястото на приземяване на хеликоптера той е преброил поне 30 трупа. Участници в мисията потвърждават съобщенията на хора, участвали в събирането на телата на мъртвите от горите около Ходжали, че на много от телата липсват части от черепите, защото явно е стреляно от упор. Азербайджанският държавен служител Асад Фараджев свидетелства, че „жени и деца са били скалпирани“. [11]

В тази публикация в The Washington Times за първи път са огласени показанията на фоторепортера на Reuters Frédérique Lengaigne. Тя съобщава, че е видяла два камиона, пълни с тела на избити азери, на път за Агдам. В единия тя е успяла да преброи 35 тела. В другия според нея броят е бил вероятно същият. На някои от телата са били отрязани главите, други са били силно обгорени. Всички убити са били мъже, но само няколко са имали камуфлажни военни униформи. [11]

Frédérique Lengaigne е цитирана със същите данни и в публикацията на New York Times от 3 март 1992 г., озаглавена „Съобщава се за клане, извършено от арменците“. [13] Пилотът на хеликоптера, който е летял с телевизионни оператори и журналисти над района на Ходжали, също е потвърдил, че е видял разпръснати трупове около града, както и десетки мъртви тела в близост до пролома Аскеран – планински проход, намиращ се на няколко километра от Агdam.

През 1992 г. Frederique Lengaigne работи за агенция Reuters в Москва, като фотодокументира разпадането на Съветския съюз. С избухването на сраженията в Нагорни Карабах в края на 1991 и началото на 1992 г. тя заминава за Азербайджан и остава в град Агdam до края на месец февруари 1992 г. Lengaigne става свидетел на потока от бежанци, спасяващи се от Ходжали, както и на товарите с мъртви тела, докарвани от там – след най-кръвата нощ на войната между Армения и Азербайджан (613 убити и 150 изчезнали безследно). Фотоархивът на Frédérique Lengaigne (http://xocali.org/en/index.php?p=photo_archive_lengaigne) е несъмнено един от най-подробните и разтърсващи документи от драмата в Ходжали. (Фотосвидетелства на етническото прочистване в Ходжали са ни оставили и руската журналистка Виктория Ивлева – http://xocali.org/en/index.php?p=photo_archive_ivleva, както и фоторепотерът на РИА – Новости Р. Мангасарян, който е запечатал кадри, показващи пълното опустошаване на Ходжали след превземането му от арменските сили.)

ЗА СТРАТЕГИЧЕСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ГРАД ХОДЖАЛИ КАТО ПРИЧИНА, ПРЕДИЗВЕСТИЛА ПОГРОМА НАД МИРНОТО МУ НАСЕЛЕНИЕ

Значението на Ходжали е било особено както за арменската, така и за азербайджанската страна. Населеното място се е намирало на пътя Степанакерт – Аскеран, като фактически е блокирало районния център. Според арменската страна и Степанакерт, и Аскеран методично е бил разрушаван с артилерийски обстрел (според други – с минохъргачен обстрел) от Ходжали. Освен това Ходжали практически е отрязвал северната част на Нагорни Карабах (Арцах) от южната му част. Освен това на територията на Ходжали се е намирало единственото летище в Нагорни Карабах, чрез което обсадените арменци биха могли да осъществят връзка с останалия свят. Така че в навечерието на шурма на Ходжали и на последвалите трагични събития и двете страни прекрасно са разбирали стратегическото значение на града. [28; 29] Съответно и двете страни са се подготвяли за предстоящата схватка.

Особено раздразнение у арменската страна е предизвиквало разрастването на Ходжали и заселването му с изселени от Узбекистан месхетински турци, азербайджанци от вътрешността на страната и бежанци от самия Нагорни Карабах. Арменците са възприемали ставащото като „це-

ленасочена политика по изменение на демографската ситуация“. [29] Според данни на Московския правозащитен център „Мемориал“, публикувани във вестник „Независимая газета“ на 18 юни 1992 г., в периода 1989 – 1991 г. населението на Ходжали е нараснало от 2135 на 6300 души. Пак през 1991 г. Ходжали е бил обявен за град, което допълнително е разпалило емоциите сред арменските националисти. [29]

Според арменската страна Азербайджан е укрепвал присъствието си в Ходжали не само с демографски средства. Обикновено арменските автори се позовават на книгата на Кирил Столяров „Разпадане: От Нагорни Карабах до Беловежката пуста“. [31]

Безспорно Столяров е автор, който е бил лично близък до президента на Азербайджан Аяз Муталибов и е имал достъп до информация от първа ръка. Трудно е да се прецени до каква степен всичко написано от него може да се приема за чиста монета, защото той взема доста явно страната на Муталибов в полемиката му с неговите политически опоненти от Народния фронт на Азербайджан, но все пак книгата му е важен източник на информация. (Аяз Муталибов е първият президент на Азербайджан. Преди това той е бил ръководител на Комунистическата партия в Азербайджан и член на Политбюро на КПСС).

Според данни, взети от книгата на Столяров, в района на Ходжали, както и в най-близкия районен център – град Агdam, са били доставени повече от 35 хиляди автомата и картучници, както и необходимите количества боеприпаси за тях. [31, с. 268] Пак Столяров съобщава, че в средата на месец февруари 1992 г. президентът Муталибов е наредил в района на Ходжали да се прехвърлят 11 танка и 12 бойни машини на пехотата БМП-2. [31, с. 251] При днешното ниво на въоръжено противостояние между Азербайджан и Армения това са много скромни числа, но тогава такъв брой военна техника е можел да има сериозно отражение върху хода на бойните действия.

Давайки си сметка, че арменците в Нагорни Карабах са блокирани, изпитват недостиг на храна и боеприпаси и със сигурност ще се опитат да вземат контрола над летището в Ходжали, президентът на Азербайджан Аяз Муталибов разпорежда да се разрушат пистите за излитане и кацане и останалата инфраструктура на летището в Ходжали. [31, с. 255]

Но дори и да не са могли да използват летището, арменците са искали на всяка страна да сложат ръка на Ходжали поради близостта му с основния административен център на Нагорни Карабах – Степанакерт. При това не е ставало дума за военни съображения от краткосрочен и от тактически характер.

Както пише Левон Мелик-Шахназарян¹, „щурмът на Ходжали имаше за арменците още едно, не по-малко важно от пробиването на блокадата обстоятелство: на Степанакерт, особено с оглед на натрупвания от Азербайджан военен юмрук в Агдам, беше необходима дълбоко ешелонирана отбрана. Наличието на бързорастящ и добре въоръжен азербайджански град сериозно усложняваше отбраната на столицата на Нагорно-Карабахската република. По такъв начин възникна настъпната необходимост от превантивно, изпреварващо настъпление, предизвикано от стремежа не само да се прекратят разрушенията в Степанакерт и близкостоящите арменски села, но и да се обезпечи жизнеспособността на арменската държава“. [29]

Тези думи сочат, че в битката за Ходжали арменската страна явно е виждала залог за съществуването на независимата арменска държава. Ходжали е разглеждан като заплаха и поради военностратегическото си значение, и поради факта, че е „бързорастящ и добре въоръжен азербайджански град“.

В спомените си за боевете при Ходжали, които той определя като „славна победа на арменското оръжие“, Левон Мелик-Шахназарян недвусмислено пише за Ходжали: „Новороденият град беше обречен да стане арена на жестоки сражения. Именно за това се готвеха и двете страни“.

¹ Според познавачи на проблематиката на Нагорни Карабах Левон Мелик-Шахназарян действително е притежавал пълната документация за операцията по превземането на Ходжали. Има непотвърдена официално, но произхождаща от сравнително достоверни източници информация, че Левон Мелик-Шахназарян е бил известно време министър на държавната сигурност на самообявилата се Нагорно-Карабахска република, но под друго име. Има информация, че е променил името си поне веднъж, като мотивите за тази смяна не са известни. Във връзка с тези обстоятелства може да се смята, че той е един от най-информираните автори, писали за трагедията в Ходжали от арменска страна, макар че няма никакви гаранции до каква степен е бил искрен. Левон Грантович Мелик-Шахназарян е роден на 7 февруари 1958 г. в Кировабад, днес Ганджа. Той е арменски политолог, ръководител на аналитичния център „Восканаяпат“. През 1974 г. постъпва в Института по руски език и литература в Ташкент и след дипломирането си работи като преподавател в Катедрата по руска лингвистика в Държавния педагогически институт – Ташкент. През 1988 г. се премества в Нагорни Карабах, където работи като завеждащ-отдел Изпълнителния комитет в Областния изпълнителен комитет за работа с бежанците от Азербайджан. Бил е заместник-председател на движението „Миацум“ („Обединение“). През ноември и декември 1988 г. той е един от ръководителите на арменските въоръжени доброволци в град Ганджа (Кировабад). През декември 1991 г. е избран за депутат – член на първия избран Върховен съвет на Нагорно-Карабахската република от първото свикване. От януари 1992 г. до юни 1995 г. е бил председател на Постоянната комисия на Върховния съвет на Нагорно-Карабахската република по международните отношения и член на Президиума на Върховния съвет на самообявилата се република. През 1995 – 1997 г. Левон Мелик-Шахназарян е редактор на руската версия на в. „НК Република.“ След това, в края на 1997 г., се премества в Ереван, където живее през последните си години. Бил е професор по политически науки в Университета за международни отношения в Ереван „Анания Ширакаци“. Автор е на 5 монографии и повече от 500 публикации по политически науки. Женен. Баща на три деца. През 2015 г. е награден с медал „Гарегин Нжде“. Умира на 11 август 2015 г. в Птгни след тежко и продължително заболяване.

Авторът на тези разсъждения е не само един от най-информирани- те хора за историята и детайлите на арменско-азербайджанската война, но и пряк участник в много от най-тежките военни операции, включи- телно и в операцията по превземането и „прочистването“ на града. Той изрично подчертава, че притежава пълната статистика за арменските сили, участвали в боевете за Ходжали.

Обяснявайки повишената боеспособност на арменските отряди в навечерието на сраженията за Ходжали, Мелик-Шахназарян неволно ни дава представа и за пълната неспособност на вече разпадналия се Съвет- ски съюз (който се е превърнал в ОНД) по какъвто и да е начин да проти- водейства на изстребителния конфликт в Закавказието.

Той пише: „От друга страна арменските формирования вече бяха въоръжени значително по-добре, отколкото преди няколко месеца. Рабо- тата е там, че в самия край на есента на 1991 г. арменската страна успя да разоръжи дислоцирания в Степанакерт милиционерски полк и завладя оръжието и боеприпасите му. На времето този полк беше изпратен, за да противодейства на международните сблъсъци в Арцах. Но когато СССР беше на крачка от разпадането си, командването на полка беше объркано, а редовите служещи изобщо не искаха с цената на собствената си кръв да защитават имуществото на умиращата държава. Е, тук и пре- говорите естествено изиграха своята роля. Още повече че от наша страна тези преговори се водеха от хора, настроени достатъчно решително“. [29]

Както се казва, след като „решително настроените хора“ са успели да вземат страха на цял милиционерски полк от Вътрешните войски на бившия СССР, за тях не е било особено трудно да предизвикат истински ужас у цивилното население на Ходжали. Пък и са имали вече достатъчно технически средства за това.

Според Левон Мелик-Шахназарян:

„Както и да е станало това, въоръжението на полка, в това число и бронираната техника, се оказаха в наши ръце. Впрочем именно това об- стоятелство, че настъпващите към Ходжали арменци използваха три БМП, беше използвано след това от азербайджанците в тяхната пропаганда. Те и до ден днешен се опитват да убедят света, че в настъплението срещу Ходжали са участвали подразделения на дислоцирания в Степанакерт 366 полк на Министерството на отбраната на СССР. Обаче, както се вижда, ние нямахме нужда от странична помощ. За операцията ние се готвехме пове- че от сериозно.

И макар че авторът на тези редове има под ръка цялата статистика, свързана с боевете, все пак засега ще се въздържа да публикувам общия брой на участвалите в сражението момчета. Ще кажа само, че по време на щурма на Ходжали в арменските формирования бяха настъпили качест- вени изменения и това се отнасяше не само до въоръжението. Ще отбе-

лежа макар и само един факт: много от нашите доброволчески отряди вече се бяха разраснали до размера на роти“. [29].

Самата операция по завземането на Ходжали според арменски източници, и най-вече според самия Мелик-Шахназарян, е целяла не само превземането на града, но и изтласкването на местното население извън него, в посока на районния център Агdam. За това свидетелства самата диспозиция на арменските сили, описана в подробности в арменски източници. Както се вижда и от приведените по-горе арменски изявления, проблемът не е бил само в Ходжали като укрепен пункт, от който е можело да се обстрелва Степанакерт. Проблемът е бил, че наличието на голям град, населен с азербайджанци, в близост до Степанакерт, е било открито възприемано като заплаха за сигурността на изгражданата от карабахските арменци Нагорно-Карабахска република. Със съжаление трябва да се признае, че замисълът за етническо прочистване на Ходжали е бил заложен още в плана за превземането му.

Левон Мелик-Шахназарян пише:

„Операцията разработи и ръководи Командос. Той беше и прекият командващ. От съставената от него и приложената тук карта се вижда, че нашите подразделения трябваше да влязат в Ходжали от четири направления...

Не трябва да забравя да кажа, че от страната на по-голямата част от десния бряг на река Каркар нашите отряди не действаха. Това пространство беше предназначено за изход на мирното население и за отстъпление на азербайджанските аскери. Ние се стремяхме да избегнем даването на големи загуби от страна на мирното население. Освен това ние разбирахме, че ако азербайджанците нямат възможност да избягат, те ще бъдат принудени да се сражават до край. На изхода на операцията това, разбира се, нямаше да повлияе, но ние се стремяхме да избегнем излишни жертви...

На момчетата се обясняваше, че малобройният арменски народ няма право да воюва по такива инструкции (стандартните инструкции в съветската армия, където изрично се е подчертавало, че при улични боеве в градски условия може да се очаква нарастване на броя на жертвите на атакуващата страна с 20 – 25% – *бел. авт.*), че на нас ни е скъп всеки войник, че операцията е разработена така, че в максимална степен да се избягва даването на жертви. Покрай това на момчетата им се напомняше Заповед № 1, в която се говореше за недопустимостта от прилагане на насилие над мирното население и над пленниците. Така или иначе операцията започна със закъснение, както днес е добре известно, на 25 февруари в 23 ч“. [29]

В КРАЙНА СМЕТКА ЗАЩО?

Едно от лесните обяснения е, че става дума за обичайната за бойните действия ярост и за акт на отмъщение. Войната в Нагорни Карабах е просто един от върховете на ескалиралата омраза и нетърпимост между арменци и азербайджанци, започнала с шествия и протести, преминала през взаимни погроми и продължила с пълна сила на бойното поле в Карабах.

Според Томас де Ваал възможно е да е имало символика в избора на датата на атаката – 25 срещу 26 февруари 1992 г. Четири години по-рано в Сумгаит са извършени погроми над местното арменско население. Затова Де Ваал не изключва възможността да е търсено подобно съвпадение, още повече че битката за Ходжали прераства в жестоко отмъщение. [23, с. 151]

Тук обаче е мястото да се приведе един много важен цитат от книгата на Томас де Ваал, който се е превърнал в основен аргумент на азербайджанската страна в нейните усилия да докаже преднамереността на клането в Ходжали. Томас де Ваал цитира днешния президент на Армения Серж Саркисян, тогава – важен арменски военен командир:

„Когато помолиха арменския военачалник Серж Саркисян да разкаже за превземането на Ходжали, той предпазливо отговори: „Ние предпочитаме да не говорим на глас за това“. Що се касае за броя на жертвите, то по неговите думи „много неща бяха преувеличени“, а и бягащите азербайджанци оказали въоръжена съпротива. Обаче по отношение на повода за случилите се събития Саркисян се изказа по-честно и по-твърдо: „Но аз мисля, че главният въпрос беше в нещо съвсем друго. До Ходжали азербайджанците мислеха, че могат да си правят майтап с нас, те мислеха, че арменците не са способни да вдигнат ръка на гражданското население. Ние успяхме да пречупим този [стереотип]. Ето какво стана. И трябва също така да се има предвид, че сред тези момчета (арменските бойци при Ходжали – *бел. авт.*) имаше хора, които бяха избягали от Баку и от Сумгаит“. [23, с. 152]

Един от скорошните случаи, когато азербайджанската страна за пореден път цитира написаното от Томас де Ваал изявление на Серж Саркисян, е разгласеното „Изявление на Министерството на външните работи на Република Азербайджан по повод на 25-ата годишнина от геноцида в Ходжали“ от 25 февруари 2017 г. [25] Там цитатът на президента Саркисян е даден в съкратен вид, макар че това не изопачава смисъла на казаното от него. Министерството на външните работи на Азербайджан качествява казаното като „динично признаване на вината“ от страна на „тогавашния министър на отбраната на Армения и настоящ президент Серж Саркисян“. [25]

Самият Томас де Ваал дава много сериозно значение на тази реплика, за която Саркисян вероятно ще съжалява цял живот. Според де Ваал:

„Оценката на Саркисян ни заставя да погледнем под друг ъгъл на най-жестоката кланица в карабахската война. Не е изключено тези масови убийства да са били, та макар и отчасти, преднамерени актове на сплашване“. [23, с. 153]

Както беше показано по-горе, планът за завземане на Ходжали от самото начало е предвиждал изтласкването на местното население извън него. Изтласкването е изрично заложено в плана и за него е предвиден маршрут. Поне на теория е бил оставен коридор (по десния бряг на река Каркар), откъдето да се изтегли и мирното население, и азербайджанските войници. Голяма част от бежанците тръгват точно по този маршрут и в един момент върху тях се изсипва огънят на арменските застави.

В разказа за подготовката на операцията се споменава Заповед № 1 на командването на арменските нагорнокарабахски сили, в която се забранява да се прилага насилие над мирното население и пленниците, но впоследствие никой от пристигналите на мястото на трагедията журналисти и разследващи от различни организации не успява да я види в писмена форма. За нея се говори, но писмен текст – черно на бяло, липсва. За това особено ясно се коментира в разследването на „Мемориал“, което не може да бъде заподозряно в пристрастие към азербайджанската страна. [24]

Случаят твърде много прилича на подобен от войната в Източна Украйна. В късното лято на 2014 г., в края на август, започналите настъпление украински въоръжени сили и силите на украинското Министерство на вътрешните работи заедно с няколко доброволчески батальона започнаха настъпление в обход на Донецк. Първоначално настъплението се развиваше особено добре и украинците бяха на път да отрежат Донецк от връзка с руската граница и да заплашат столицата на самопровъзгласилата се ДНР от изток. Последната спирка преди Донецк беше град Иловайск.

Украинските сили влязоха в града, но докато бяха ангажирани в тежки улични боеве, неочаквано са атакувани и обкръжени от превъзхождащи ги сили. (Различни военни анализатори, участници в боевете и политици от различен произход публично заявяват, че украинците са били атакувани от редовна руска армия, преминала границата в помощ на сепаратистите от ДНР.) Някъде около 27 – 28 август 2014 г. се образува т.нар. „Иловайски котел“.

На 29 август 2014 г. президентът на Русия Владимир Путин се обръща към ръководството на ДНР да даде възможност на обкръжените украински сили да излязат от обкръжението, като им се отвори т.нар. „хуманитарен коридор“. По свидетелствата на участниците в боевете при излизането от „котела“ по украинските колони е открит огън с леко и тежко оръжие, включително със системи за залпов огън „Град“. По различни оценки на участници в боевете от украинска страна, както и на ко-

мисията „Сенченко“, разследвала случая, при излизането през „хуманитарния коридор“ украинската страна е загубила над 1000 души убити.

Ние няма от къде да знаем, доколко участниците в събитията около „Иловайския котел“ от страна на ДНР са били запознати в детайли със случая в Ходжали, но сходството между двата случая е безспорно. Затова и не може да се каже със сигурност дали организирането на засада на бягащите от Ходжали мирни жители и бойци от гарнизона е било планирано предварително, или е било импровизирано в хода на операцията.

Ако думите на Серж Саркисян, че с клането в Ходжали арменците са убедили азербайджанците, че не могат да се шегуват с тях, не са „грешка на езика“ и несполучливо остроумие, възниква основателно подозрение за преднамереност при извършените масови жестокости.

Няма съмнение, че за арменците е имало достатъчно съображения от военно естество, за да атакуват Ходжали.

От спомените на Левон Мелик-Шахназарян ясно се вижда, че арменците са гледали на новообявения град Ходжали с враждебност и безпокойство, защото са го приемали като азербайджански демографски басион и военна цитадела в опасна близост до столицата на самообявилата се арменска Нагорно-Карабахска република – Степанакерт.

Пак от написаното от Левон Мелик-Шахназарян знаем, че етническото прочистване на Ходжали е влизало в плана за завземането на стратегическото населено място, разбира се, без да се уточнява дали ще има ексцесии на мирното население, или то само ще бъде прогонено. Но на прогонването се е отдавало много важно значение.

Ако приемем буквално казаното от Серж Саркисян, излиза, че етническото прочистване е било изначално планирано и за да нанесе психологически удар по азербайджанците, като ги шокира с жестокостта спрямо мирното население. Тук логиката по нищо не се различава от въздушните бомбардировки или артилерийския обстрел на жилищни квартали в която и да е война от Първата световна война насам.

При тази подредба на фактите и това логическо тълкуване на събитията разглеждането на клането в Ходжали като акт на отмъщение отива на второстепенна позиция. Най-много за някои от арменските бойци това да е било „страничен ефект“ и източник на „допълнително удовлетворение“. Съществува основателно подозрение за преднамереност при извършените жестокости.

**Биографични данни за Аркадий Иванович Тер-Тадевосян (Командос)
– ръководител на операцията по превземането на Ходжали**

Аркадий Иванович Тер-Тадевосян (Артуш Оганесович Тадевосян), познат също сред арменските бойци като Командос, е роден на 22 май 1939 г. Той е съветски и арменски генерал-майор, може би главният пълководец на арменските въоръжени сили по време на войната в Нагорни Карабах и бивш заместник-министър на отбраната на Армения. [2] Тер-Тадевосян е най-известен като командващ операцията за превземане на град Шуши през май 1992 г. [14]

Аркадий Тер-Тадевосян е роден в Тбилиси, Грузинска ССР. След като завършва гимназия в Тбилиси, се насочва към кариера в Съветската армия. Военно образование получава в Баку – завършва Бакинското общовойсково командно училище. След това завършва Ленинградската тилова и транспортна военна академия. Участва във войната в Афганистан, където си спечелва прозвището Планинската лисица. Продължава военната си служба в Източна Германия, Чехословакия и Беларус.

Известно време преподава в Земеделския институт, създаден на базата на Аграрния факултет на Държавния университет Ереван. (През 1994 г. Земеделският институт е реструктуриран в Арменски национален аграрен университет.)

С разпадането на Съветския съюз и избухването на конфликта в Нагорни Карабах Тер-Тадевосян постепенно се включва в организирането на арменската отбрана. През 1990 г. той се присъединява към доброволческия отряд „Давид от Сасун“ („Давид Сасунци“).

Аркадий Тер-Тадевосян е внук на свещеник от град Карс, оцелял по време на изстреблението на арменците в Отоманската империя, и твърди, че сам той никога не е бил апологет на агресията:

„Аз бях и си оставам човек извън политиката. Мен наистина ме плашеше наличието на много случайни хора в общонационалното движение, плашеше ме тяхната безотговорност. Сам аз дълго вървях към адекватно възприемане на самото това движение“.

Поводът, който окончателно предопределя избора на опитния полковник да влезе във войната, става сформирането на опълченския отряд „Давид от Сасун“. Тер-Тадевосян разказва:

„Нивото на подготовка на формирования в Ереван опълченски отряд „Давид от Сасун“ ме хвърли в шок – беше очевидно, че тези отчаяни момчета отиват на фронта не за да воюват, а за да умрат. На мен ми се наложи да ги обучавам на елементарни „а“ и „б“ на военното дело“. [20]

На 13 юли 1991 г. Аркадий Тер-Тадевосян заминава за Нагорни Карабах, за да обучава арменските бойци. Той участва в образуването на ар-

менските въоръжени сили и помага да преодолеят значителни предизвикателства, преди да се превърнат в добре развита институция. [1]

Пристигането на тогава 51-годишния полковник от съветската армия Аркадий Тер-Тадевосян в Нагорни Карабах се смята за преломен момент, а той се сочи като алтернатива на хаоса и антитеза на разделението между различните бригади на арменското опълчение. Именно той е посочил необходимостта от интегрирането на наличните скромни военни ресурси на арменците и е въвел грамотно щабно командване. Той е имал необходимите умения да убеди буйните командири на раздробените арменски отряди да оставят настрана партийните си конфликти и да се обединят в името на необходимостта от съвместна отбрана. [20]

Смята се, че през месец август 1991 г. азербайджанските командири вече усещат, че срещу тях се е появил нов арменски пълководец – грамотен военен и майстор на отбранителните операции.

През септември 1991 г. за първи път по време на Карабахската война са пленени 40 военнослужещи от съветската армия. Интересно е, че арменската страна твърди, че този отряд е изпълнявал заповед на Върховното командване за депортация на арменско население. Тер-Тадевосян твърди:

„Пленяването стана в района на селото Атерк. Ние ги пленихме и ги върнахме обратно – момчетата не бяха наемници или бойци от азербайджанските части. Обикновени срочнослужещи, изпратени в Карабахския котел. За това те нямаха вина“. [20]

През месец октомври 1991 г. е проведена нова успешна операция в района на село Тох, съпроводена с превземането на стратегическата височина Саръшен, откъдето е бил обстрелван районният център Гадрут. Превземането на тази височина става първообраз на операцията по превземането на Шуши (Шуша) с кодово име „Сватба в планините“. На 9 май 1992 г. арменските въоръжени сили превземат цитаделата на азербайджанските сили в Нагорни Карабах – Шуша (Шуши).

Арменските изследователи – историци и журналисти, подчертават, че операция „Сватба в планините“ е станала „венецът на военната биография“ на Аркадий Тер-Тадевосян (той разработва плана за шурма на тази естествена крепост и е известен в Армения като „душата на освободението на Шуши“ [27]) и „първото действие от голям мащаб, осъществено под ръководството на единния Щаб на отбраната на Нагорно-Карабахската република“.

Тук арменските източници старателно заобикалят факта, че операцията по завземането на Шуши (Шуша) е предшествана от превземането на Ходжали (Ходжалу), което става отново под командването на Тер-Тадевосян. За разлика от биографите си Аркадий Тер-Тадевосян изобщо не отрича участието си в превземането на Ходжали (Ходжалу), но категорично отрича избиването на цивилни граждани. [26]

На 25 май 1992 г. Тер-Тадевосян е произведен генерал-майор за постиженията си по време на войната в Нагорни Карабах. Той получава и Ордена на бойния кръст (I степен).

През 2009 г. президентът на Нагорни Карабах Бако Сахакян го обявява за „герой на Арцах“ и му връчва „Ордена на Златния орел“ [15] по повод 17-ата годишнина от превземането на Шуши през 2009 г. Години наред Аркадий Тер-Тадевосян остава тясно свързан с региона. През 2010 г. той споделя, че прекарва най-малко по една седмица там всеки месец. [27] По това време Аркадий Тер-Тадевосян контролира обучението на специалисти в арменските въоръжени сили.

Носител е на много военни награди: орден „Червено знаме“ (СССР); орден „Знак почета“ (СССР); медал „Ветеран на Въоръжените сили на Съветския съюз“ (СССР); юбилеен медал „Двадесет години от победата във Великата отечествена война 1941 – 1945“ (СССР); юбилеен медал „50 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „60 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „70 години Въоръжени сили на СССР“ (СССР); юбилеен медал „Петдесет години от победата във Великата отечествена война 1941 – 1945“ (СССР); медал „За безупречна служба“ I степен (СССР – за 20 години безупречна служба); медал „За безупречна служба“ II степен (СССР – за 15 години безупречна служба); медал „За безупречна служба“ III степен (СССР – за 10 години безупречна служба); „Орден на Бойния кръст“ I степен (Армения); Герой на Арцах и носител на „Ордена на Златния орел“ (Република Арцах) – 2009 г.

Литература

1. **Аркадий** Тер-Тадевосян (1939 года рождения). – In: New Armenia Net. [online]. <http://www.newarmenia.net/index.php?id=311&name=Pages&op=view>.
2. **Де Ваал**, Том. Глава 6. 1988 – 1990 г.г. Азербайджанская трагедия. Главы из русского издания книги „Черный сад“. [онлайн]. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4664000/4664799.stm.
3. **Де Ваал**, Том. Черный сад. Между миром и войной. Главы из русского издания книги „Черный сад“. [онлайн]. [рассмотрен 15 июля 2005 г., 08:06 GMT, 12:06 MCK]. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4673000/4673979.stm.
4. **Де Ваал**, Томас. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Перевод Олега Алякринского. Москва: Текст, 2005 г. [онлайн]. https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0002/24358 *Chernyy sad_Armeniya_i_Azerbaydzhan_mezhdu_mirom_i_voynoy.pdf*.
5. **Доклад** правозащитного центра „Мемориал“ о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжали в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями. [онлайн]. http://old.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/HOJALY/Chapter1.htm#_VPID_5.
6. **Изъявление** на Министерството на външните работи на Република Азербайджан по повод на 25-ата годишнина от геноцида в Ходжали, 25 февруари 2017 г. [онлайн]. <http://sofia.mfa.gov.az/bg/news/148/3084>.

7. **Коларов**, Георги. Ген. Аркадий Тер-Тадевосян: Готови сме да унищожим тръбопроводите на Азербайджан. – В: *NEWS.bg*, 7 януари 2012, 18:52:42. [онлайн]. <https://news.bg/interviews/gen-arkadiy-ter-tadevosyan-gotovi-sme-da-unishtozhim-traboprovodite-na-azerbaydzhan.html>.
8. **Матнишян**, Мариам. Командос: Борьба за выживание. – В: *PanARMENIAN News*, 2 ноября 2010. [онлайн]. <http://www.panarmenian.net/rus/details/56211>.
9. **Мелик-Шахназарян**, Левон и Гайк Демоян. Ходжалинское дело: Особая папка. [онлайн]. http://armenianhouse.org/mshakhnazaryan/docs-ru/khojaly_f/khojaly.html.
10. **Мелик-Шахназарян**, Левон. Славная победа армянского оружия. – В: *168 hours – news and analysis*, February 28, 2017, 09:24. [онлайн]. <https://ru.168.am/2017/02/28/4414.html>.
11. **Министерство** на външните работи на Република Азербайджан. Геноцидът в Ходжали. [онлайн]. <http://mfa.gov.az/en/content/795?options=content&id=850>.
12. **Столяров**, Кирилл. Распад: От Нагорного Карабаха до Беловежской пущи. Москва, 2001.
13. **ACNIS** Salutes the Armenian Armed Forces on Army Day. – In: *The Armenian Center for National and International Studies*, January 28, 2010. [online]. <https://web.archive.org/web/20131029214431/http://acnis.am/pr/280110/index.htm>.
14. **Armenian** general on OSCE MG co-chairs' parity. – In: *Armenian News – Tert.am*. [online]. [reviewed 1.05.2012, 17:09]. <http://www.tert.am/en/news/2012/05/01/co-chairs/495071>.
15. **Bodies** Mark Site of Karabagh Massacre. – In: *The Times*, 3 March 1992.
16. **Corpses** litter Hills in Karabakh. – In: *The Times*, 2 March 1992.
17. **Fighting** intensifies in Armenian-Azerbaijani War. – In: *The New York Times*, September 25, 1992. [online]. <http://www.nytimes.com/1992/09/25/world/fighting-intensifies-in-armenian-azerbaijani-war.html>.
18. **Fisk**, Robert. Echoes of Stalinism abound in the very modern Azerbaijan-Armenia conflict. The same old enemies are clanking around the black mountains of Karabagh: Russian power, Turkish expansionism and Armenian nationalism. – In: *The Independent*. [online]. [reviewed Saturday, 9 April, 2016, 13:16 BST]. <http://www.independent.co.uk/voices/echoes-of-stalinism-abound-in-the-very-modern-azerbaijan-armenia-conflict-a6976421.html>.
19. **Garagov**, Rauf. The Khojaly tragedy as a collective trauma and factor of collective memory. – In: *Azerbaijan in the World. Online Analytical Input From Azerbaijan Diplomatic Academy*. Vol. 3, No 5, Marvuh 01, 2010. [online]. http://biweekly.ada.edu.az/vol_3_no_5/The_Khojaly_tragedy_as_a_collective_trauma_and_factor_of_collective_memory.htm.
20. **Goltz**, Thomas. Nagorno-Karabakh Victims Buried in Azerbaijani Town. – In: *The Washington Post*, February 28, 1992. [online]. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/02/28/nagorno-karabakh-victims-buried-in-azerbaijani-town/9d179769-e6bb-4476-8807-8d5133d40205/?utm_term=.a8d95f909517.
21. **Goltz**, Thomas. Armenian Soldiers Massacre Hundreds of Fleeing Families. – In: *The Sunday Times*, 1 march 1992.
22. **Killen**, Brian. Atrocity Reports Horrify Azerbaijan. – In: *The Washington Times*, 3 March 1992.

23. **Lieven**, Anatol. Massacre Uncovered. – In: *The Times*, 3 March, 1992.
24. **Massacre** by Armenians Being Reported. – In: *The New York Times*, March 3, 1992. [online]. <http://www.nytimes.com/1992/03/03/world/massacre-by-armenians-being-reported.html>.
25. **Melkonian** Markar and Seta Gpranyan-Melkonian, *My Brothers Road: An American's Fateful Journey to Armenia*. I.B. Tauris, 2005.
26. **NKR** President decorates Arkady Ter-Tadevosyan with the Golden Eagle Order, President of the Artsakh Republic. – In: *Bako S. Sahakyan*, 9.05.2009. [online]. <http://www.president.nkr.am/en/photosAndVideos/photoalbum/5/474>).
27. **Privat**, Pascal and Steve Le Vine. The Face of a Massacre. – In: *Newsweek*, 16 March, 1992.
28. **Quinn-Judge**, Paul. Armenians killed 1000, Azeris charge. – In: *The Boston Globe*, 3 march 1992.
29. **Smolowe**, Jill and Yuri Zarakhovich. Massacre in Khojaly. 16 March, 1992.
30. **Vahram**, Atanesyan, Thomas Goltz. The godfather of the Legend of the „Khojaly Genocide“, July 25, 2013. [online]. [https://horizonweekly.ca/am\)13317-2](https://horizonweekly.ca/am)13317-2)).